

УДК 811.161.3(038):81'282

Д. В. Дзятко, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт, загадчык кафедры (БДПУ)

**СТРУКТУРНА-ЗМЕСТАВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ
«СЛОЎНІКА ЦЯЦЕРСКІХ ГАВОРАК»
МАР'ЯНА ПЕЦЮКЕВІЧА**

У артыкуле вывучаюцца структурна-зместавыя асаблівасці лексічнай часткі «Слоўніка цяццерскіх гаворак» Мар'яна Пецюкевіча. Прыводзяцца біяграфічныя звесткі пра аўтара, даследуюцца асаблівасці мега-, макра- і мікраструктуры рукапіснага помніка. Падрабязна характарызуецца асаблівасці арганізацыі слоўнікавых артыкулаў: апісваюцца зона намінацыі, зона варыянтаў, зоны семантычнай, функцыянальна-стыльвай, граматычнай інфармацыі і зона ілюстрацый.

We study the structural and content features of the lexical part of the "Dictionary of Teterskii dialects" Mariana Petyukevicha. The curricula vitae of the author, explores features mego-, macro- and microstructure of the handwriting of the monument. Details the characteristics of the organization of entries: the category described zone, zone option, the zone of semantic, functional and stylistic, grammatical information and a zone of illustrations.

Уводзіны. Сучасная беларуская лексікаграфія характарызуецца багатай гістарычнай традыцыяй і значным аб'ёмам фактычнага матэрыялу. На дадзеным этапе свайго развіцця яна выходзіць на прынцыпова новы ўзровень, фарміруецца як самастойная навука са сваім аб'ектам, метадамі і прыёмамі даследавання.

Асноўная частка. Апошнія дзесяцігоддзі адзначаны падрыхтоўкай і публікацыяй значнай колькасці слоўнікаў розных тыпаў. Акрамя ўжо вядомых і прызнаных відаў даведнікаў усё часцей выдаюцца новыя працы, у якіх камбінуюцца не толькі ідэйна блізкія, але нават і супрацьлеглыя канцэпцыі адбору і падачы матэрыялу. Іх структура фарміруецца ў адпаведнасці з асноўнымі тэндэнцыямі, прынятымі ў нацыянальнай лексікаграфіі, і дапаўняецца суб'ектыўнымі аўтарскімі падыходамі, якія выкрышталізаваліся ў працэсе апрацоўкі лексічнага матэрыялу.

У сувязі з гэтым уяўляецца выключна важным гістарычна і тэарэтычна разгледзець тыя ўсходнеславянскія слоўнікі, якія пакінулі заўважны след у развіцці беларускай лінгвістыкі, з мэтай прыцягнення вопыту традыцыі пры распрацоўцы тэм сучаснай лексікаграфіі – для стварэння тэарэтычна-метадалагічнай базы, пры выпрацоўцы навуковых перспектыв і вырашэнні новых кадыфікацыйных задач [1]. Не менш актуальнай задачай для прагназавання шляхоў далейшага развіцця мовазнаўчай навукі з'яўляецца вывучэнне малавядомых лексікаграфічных твораў, а таксама работ, якія па аб'ектыўных і суб'ектыўных прычынах засталіся неапублікаванымі.

У сучаснай беларускай лінгвістыцы існуючыя лексікаграфічныя выданні апісаны дастаткова поўна. Заслужаным аўтарытэтам карыстаюцца бібліяграфічныя паказальнікі «Беларускае

мовазнаўства» (1967, 1980, 1993, 2004), а таксама спецыялізаваны даведнік В. Кіпеля і З. Саўкі «Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі» (2002). У гэтай узорнай рабоце прыводзяцца звесткі пра звыш 2000 апублікаваных слоўнікаў і каля 130 нявыдадзеных лексікаграфічных прац, якія захоўваюцца ў выглядзе рукапісаў і картатэк [2]. Аднак ва ўсіх названых выданнях адсутнічаюць звесткі пра рукапісны «Слоўнік цяццерскіх гаворак» М. Пецюкевіча, што сведчыць пра малавядомасць гэтай работы як сярод шырокіх колаў беларускай інтэлігенцыі, так і сярод вузкіх спецыялістаў.

Значную працу па сістэматызацыі і захаванні спадчыны М. Пецюкевіча правёў вядомы беларускі і польскі гісторык Ю. Туронак. У архіве аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі захоўваецца фонд № 60 «Мар'ян Пецюкевіч», які складаецца з шасці раздзелаў і налічвае 102 адзінкі захоўвання [3]. З пункту гледжання лінгвістыкі значную навуковую цікавасць ўяўляе картатэка «Słownik gwary Ciecierskiej. Leksemy rzadkouzuwano. Z mowy moich rodziców i prodków», якая складаецца з 1551 карткі, у тым ліку: а) уласна «Слоўнік цяццерскіх гаворак» (914 картак); б) «Фразеалагічны матэрыял да слоўніка» (328 картак); в) «Выслоўі» (103 карткі); г) «Параўнанні» (100 картак); д) «Прымаўкі і прыказкі» – (44 карткі); е) «Пэралік назваў, што тычацца адпрацоўкі валакна» (17 картак); ж) «Лаянкі, праклёны» (13 картак); з) «Рознае» (жарты; 8 картак); і) «Загадкі» (4 карткі); к) «Падслуханае» (гутаркі; 1 картка) [3].

«Слоўнік цяццерскіх гаворак» М. Я. Пецюкевіча створаны з арыентацыяй на дыферэнцыйны прынцып прэзентацыі дыялектнай лексікі. У яго ўключаны спецыфічныя для в. Цяццеркі

Браслаўскага павета назвы прадметаў, дзеянняў і з’яў, што адсутнічаюць у літаратурнай мове: *абыдзёнку, абэрвы, апоўзлік, быркаць, віплаваты, ганэсны, касачор, кубарка, лахва, мажджэр, полція* і інш.

Корпус слоўніка фарміруюць 916 слоўнікавых артыкулаў, але саміх слоў значна больш, бо некаторыя ўтрымліваюць варыянты і сінонімы да рэестравага слова.

ЗАВІЯ, ЗАВЯРУХА, ЗАМЕЦЬ. *Куды ты сабралася ў такую завію? Такая ўзьнісла завяруха, што на вуліцу носу ня высуніш. Узнілася вялікая замець.*

ЗУДЗЕЦЬ, ЗУРЗАЦЬ, КАПРЫСІЦЬ. Манатонна і доўга быццам плакаць, але без слёз. *Сядзіць на печы і ўсё рання зудзіць. Можна яму што далігаіць?*

КПАЦЬ, КПЦЮР, КАПЦЮРЫ. *Касьцюка Сявянёнка вяскоўцы празвалі кіпцям таму, што ў яго быў адзін паліц сусім падобны да каршуновага кіпця (кіпцюра)* і інш.

Макраструктура слоўніка – алфавітная з асобнымі адхіленнямі. Вытворныя лексічныя адзінкі з выразнымі марфалагічнымі і сэнсавымі сувязямі фіксуюцца ў адным слоўнікавым гняздзе:

БРЫЗГІ, БРЫЗГАЦЬ, АБРЫЗГАЦЬ, ЗАБ-РЫЗГАЎ польс. Пырскі абпыркаць. *Каб рай ня ўцёк, то яго нада вадой абпыркаць. Збрызьні падлогу вадой, а посьлі падмітай, каб мені было пылу.*

ГРАБІЦЬ, ЗГРАБІЦЬ, НАГРАБІЦЬ. *Паслаў я сваіх мальцоў сена грабіць на паліма. Зграбіўшы ўсё яны награвілі толькі дзьве нівякія капёшкі. Ня вырасла там трава.*

КАРАСКАЦА, ПРЫКАРАСКАЦА, АД-КАРАСКАЦА. *Вот гэты зяць Швэдаў як прыкарасцаўся да іх, то і рады нет, ніяк ня могуць ад яго адкараскацца. Цягніць і цягніць ад іх што папала.*

А таксама: *выхвастаць, адхвастаць; далізаваць, здалізаваць; драчыць, прыдрачыць; дружыцца, падужыцца; друг, дружыць, здружыцца; дурэць, дуронік; жлукто, жлактаць; заскаўрэць, заскаўрэлы; поўны, паўнюсенькі; чыста, чысты, чысьцюсенькі; гладка, гладкі, гладзюсенькі, гладзюсенька; борзда, борзденька; бунт, бунцік; малы, малюсенькі.* Разам з тым сустракаюцца і выпадкі адыходу ад заяўленага прыцыпу: групы слоў *гуся – гусянённак, гусённак – гусянённак, гусённак, гусіняты; парсюк – парасённак* чамусьці падаюцца ў асобных артыкулах.

Мнагазначнасць і аманімія. У падачы аманімаў і полісемантаў таксама не назіраецца сістэмнасці і лагічнасці. Так, відавочна, слова *абух*, якое мае значэнні ‘тупая верхняя частка сякеры’ і ‘тупіцца, няўдаліцца, маларозьвіты’ (тут і далей прыводзяцца азначэнні М. Пецюке-

віча), з’яўляецца мнагазначным, але такія словы прыводзяцца як амонімы ў розных слоўнікавых артыкулах. Выказаную думку пацвярджае таксама знаёмства са слоўнікавымі артыкуламі на лему *лыч*. Мнагазначнасць гэтай лексемы вынікае толькі з прыкладаў, паколькі тлумачэнні ў дадзеных артыкулах адсутнічаюць. З наступных ілюстрацый прыходзім да высновы, што *лыч* у першым выпадку – страва, у другім – частка цела свінні: *«Падвэнджаны лыч можыць дажджацца і сенакосу, а тады зварыць са шчавілям, то дужа добра і сіла прыбываіць»*, і *«Увядзі дрот у лыч свіні каб ня рыла ў хляве»*. Або два значэнні слова *сіпець* падаюцца ў розных слоўнікавых артыкулах *‘ціха гаварыць на прычыне хваробы горла’* і *‘пры дапамозе нашага органа слуха мы выразна чуем, як сырыя дровы ў печы «сіпяць»’*, што нібыта ўказвае на іх аманімічнасць.

Але ў слоўніку фіксуюцца артыкулы з мнагазначнымі словамі, што характарызуюцца паўнатай і дакладнасцю.

БУЛКА. 1. Булка хлеба. 2. Плошча зямлі для апрацоўкі ў прыгоне. *Наш прадзед чуць за 4 дні спраўляўся узараць (сахой) вялікаю «булку» над Кухаронкам.*

ГРЭБЛА. 1. Грэбла на дарозе. 2. Грэбла конай часаць.

Апошні слоўнікавы артыкул, відаць, планавалася дапоўніць ілюстрацыйнымі прыкладамі. Хаця нават пры аналізе саміх дэфініцый выразна выяўляецца мнагазначнасць лексемы.

ДРАЧКА. 1. Цёрка да бульбы. 2. Інструмэнт цеслярскі. *Была я учора ў Браслаў і купіла вінькою драчку. Цяпер ужо будзем дзёрць бульбячку і на бліны (дзяронікі) і на дзераную кашу.*

У дадзеным артыкуле прыведзены толькі ілюстрацыйны прыклад на першае значэнне слова *драчка*. Але філіяцыя значэнняў слова дае падставы лічыць, што яно полісемічнае.

У практыцы ўкладання слоўнікаў праблема апісання амоніміі з’яўляецца адной з найбольш складаных. Амонімы часцей за ўсё ўтвараюцца ў выніку распаду мнагазначнасці, таму межы паміж полісеміяй і аманіміяй няўстойлівыя і рухомыя. Укладальніку слоўніка часта бывае складана вызначыць, дзе заканчваецца полісемія і пачынаецца аманімія. У шэрагу выпадкаў М. Пецюкевіч паспяхова вырашае гэтую праблему:

КОРАБ. Посуд плецены з саломы і арэхавага або лазовага лыка.

КОРАБ. Рыба (камп).

Як самастойныя словы ўкладальнік падае назоўнікі *лежань* – ‘вулей’ і ‘гультай, які хапаецца за работу, а больш часу пралежвае’, *стая* – ‘мера даўжыні’ і ‘многа птушак’, *сядуха* – ‘дзяўчынка, якая доўга не пачынае хадзіць’ і ‘курыца, пасаджаная на яйкі’.

Разам з тым у «Слоўніку цяцерскіх гаворак» сустракаюцца артыкулы з аднолькавымі рэестравымі словамі і практычна тоеснай семантыкай.

АКОТА. Асьцюкі. *Вымалаціўшы ячмень нада яшчэ набічаваць, каб аддзяліць акоту ад зернят.*

АКОТА. Асьцюкі ў ячмені. *Акота як пападзец у вока, то і выбраць цяжка. Усё вока парэжыць.*

АШАНУЦЦА. [Рэзка зрушыць з месца, спахапіцца, зварухнуцца]. *Ён глядзеў, глядзеў, а пасьлі як ашануўся. Як хваціў лейцы ды добра яе пірацягнуў праз хрыбёт, то і ўспакоілася. Ато і рады німа, грызець ды грызець яго, як тупая піла, так пілуць ад рання да вечара. Вот так і вылечыў. Ціпер такая ляконькая зрабілася.*

АШАНУЦЦА. [Рэзка зрушыць з месца, спахапіцца, зварухнуцца]. *Я калі ашануся каля вас, то супакоіцца. Ён глядзеў, глядзеў, а пасьлі, як ашануўся каля іх, то ўсе сьціхлі і ўспакоіліся.*

А таксама: *барма* – ‘начлежная вопратка; кажух з армяком, або цёплая адзежына пад армяк, разам з ім называецца бармой тых, хто едзе на начлег’ і ‘кажух з армяком, якія апараваюць на начлег або пастару да жывёлы’; *груда* – ‘замёрзлая грязь’ і ‘замёрзлая зямля, грязь’; *згарасьціць* – ‘на скорую руку нешта змайстраваць’, ‘збудаваць’ і ‘зладзіць, збудаваць, абы як з нічога зляпіць’; *кешкацца* – ‘марудзіць, павольна выконвае нейкую работу’ і ‘марудзіць, павольна выконвае нейкую работу’; *лётка* – ‘ляток у вуллі’ і ‘ляток у кожным вуллі’; *напяліць* – ‘цеснае адзец’ і ‘цесную адзежыну адзец’; *памяльнік* – ‘месца каля печы, для памяла, качаргі, чапялы, вілак’ і ‘кут каля печы, дзе стаіць памяло, чапяла, вілкі і інш.’; *спіразаць* – ‘ударыць, набіць’ і ‘ударыць каго’ і некаторыя іншыя.

Відаць, верагоднай прычынай такой непаслядоўнасці з’яўляецца не адсутнасць у аўтара канкрэтнай праграмы лексікаграфічнай апрацоўкі лексікі, а чарнавы характар прадстаўленых матэрыялаў.

Варыянтнасць. У лінгвістычнай навуцы варыянтнасцю называецца суіснаванне некалькіх рэалізацый адной моўнай адзінкі. Варыянтнасць з’яўляецца важнай спецыфічнай характарыстыкай лексікі і непасрэдна звязана з такімі асаблівасцямі дыялектнай мовы, як вусная форма яе існавання, спецыфіка маўленчай нормы (стыхійнасць, адсутнасць кадыфікацыі), уздзеянне з боку літаратурнай мовы.

У лексікаграфіі аформілася тэндэнцыя да ўключэння варыянтаў у розныя слоўнікавыя артыкулы з пэўнай сістэмай адсылак. У матэрыялах, падрыхтаваных М. Пецюкевічам для «Слоўніка цяцерскіх гаворак», занатавана некалькі фаналагічных і марфалагічных варыянтаў слоў, якія падаюцца ў адным слоўнікавым

артыкуле з агульнай дэфініцыяй: *абаніт* і *убуніт* (‘дакучлівы чалавек, пахабны’), *аплюшы* і *аплюхлы*, *атожалка* і *атожалак*, *атымачка* і *атымалка*, *бізаўка* і *бызаўка*, *братава* і *братавая* (‘жонка брата’), *вачавідкі* і *увачавідкі*, *выхвастаць* і *адхвастаць* (‘набіць’), *выперадкі* і *навыперадкі*, *гусянёнак* і *гусёнак*, *доднік* і *додня*, *завіда* і *завіднік* (‘зайздроснік’), *загарадка* і *зыгарадка*, *запашка* і *запашнік* (‘той, хто працуе на чужой гаспадарцы з палавіны, ці з трацяка’), *какора* і *какорына* (‘тоўсты блін на ўсю патэльную з мукі, альбо бульбянога цеста таркаванай бульбы’), *карапкацца* і *кірапкацца*, *надабе* і *надыбе* (‘трэба’), *паўдурак* і *прыдурак* (‘не зусім нармальны’), *пурзаць* і *пурзоліць* (‘яда без апетыту’), *распурзаць* і *распурзоліць* (‘размяшаць, размазаць’), *схудзец* і *пахудзец*, *турзаць* і *тузаць* (лейцамі), *халаміда* і *халамідзіна* (‘зношаная старая верхняя адзежына’). Сустракаюцца і адхіленні:

ПРЫСКАКАМ. З перапынкамі. *Гэты ячмень у гародзе я зжала прыскокам пры другой рабоце. Выскачу, некалькі снапоў ножну і зноў да красён.*

ПРЫСКОКАМ. З перапынкамі (выконваць якую работу не стала). *Які там за яго шовец. Ён жа маіць гаспадарку, а калі і згарасьціць каму боты, ці камашы, то толькі прыскокам, адрываючыся ад сваёй хазяйскай работы.*

Семантычная характарыстыка слоў. Характарыстыка рэестравых адзінак у «Слоўніку цяцерскіх гаворак» праводзіцца трыма асноўнымі спосабамі: шляхам апісання, падборам эквівалентаў, адрасацыяй да семантыкі іншых слоў.

Апісальныя дэфініцыі акрэсліваюць значэнні дыялектных слоў праз указанне на з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці шляхам вызначэння родавага паняцця і набору дыферэнцыяльных прыкмет:

АПРАТАЦЬ. Навесці парадак у хаце, у сялібе. *Марыля Адасёва сусім зарасла ў гразі. Ёйна ні маіць часу заняцца хатой і апрацаць яе. Лётаіць толькі ад хаты да хаты і плёткі сабіраіць.*

АЦЯГАВАЦЦА. Не ахвотна брацца за работу, не спяшаюцца з выкананнем якіх колечы абавязкаў. *Ідзі ты касіць! Пасьнедаў, дык чаго тут ацягавацца.*

БУБНЕЦЬ. Шмат гаворыць без патрэбы. *Яна, як толькі вочы прадзярэць, то бубніць і бубніць, як пустая бочка.*

ВЫМАНТЭЖЫВАЦЬ. Рознымі хітрыкамі прыдбаць сабе. *Ён доўга хадзіў да іх, ну і вымантажыў тую скрытачку.*

ГОМЗАЦЬ. Невыразна гаворыць. *Гэты мальчак нешта гомзаіць сабе пад нос, што нічога ня можна зразумець.*

ЗАВІНУЦЦА. Хутка за штоколучы ўзяцца. *Два гады стаяў зрубліны ізруб, а паслі як завінуліся малыцы, то як відзім хату настроілі.*

ЛАТАШЫЦЬ. Абрываць з посьпехам. *Як у варваліся рабяты ў наш садок, то начыста аблаташылі ігрушку – «мурынку».*

БІЗАЎКА, БЫЗАЎКА. Гатунак мух, якія ўлетку складаюць яечкі на шэрці коней. *Коні мейсца ні знаходзяць ад гэтых праклятых бызавак.*

КАЖАРКА. Стары, зношаны паўшубак. *Лявон накінуў старую кажарку і пашоў у ток малаціць (цэпам).*

ЛУМІНА. Малая, балотністая з дзікай травой асакой заросшая сенажатка. *Як забарануем гэту ніву, то каня выпражы і спутай яго ў луміне, можа хоць гэтай дзікай асакі нахватаецца, бо што ён наскубець і многія іншыя.*

Апісальныя дэфініцыі дазваляюць не толькі раскрыць семантыку дыялектных лексем, але і даюць каштоўную інфармацыю пра гісторыю і культуру рэгіёна:

БАГАТАЯ КУЦЯ. Багатай куцёй называлі ў Цяцёрках ежу рыштаваную на вячэру перад Новым Годам...

ВАЛОВІК. Пляцёнка зробленая (сплеченая) з васьмі вітак лазовых. Бывае, звычайна, каля 70–80 см даўжыні. Служыць яна за пугаў, найчасцей раменнай пугі. Карыстаюцца ёй да коннай язды, як нагайка...

ВУРЗГАЛКА. Робіцца з авечай костачкі пясярэдзіне прадзюраўленай. У дзюрэчку увадзіцца моцны шнурок скручаны з кужэльных нітак. Вурзголку накручваюцца на шнурку а посьля чачоніўшы за пальцы абедзвюх рук нацягваюць. Вурзгалка накручваючыся і раскручваючыся, круціцца з вялікай тынкосяцю і гэты вірвы абарот дае бурчэнне...

КРЫШАВА. Гэта скрыня з тоўстых дошак на чатырох ножках, у якой сечкай рубяюць траву для сьвінней, пасечаная трава называецца ахрап'я для сьвінней.

ЮШНІК. Суп з сьвінней крыві. Пры убою сьвіней адкармлених спускаць кроў у посуд з заквашанай расчынкай, размешываць каб кроў ня збеглася у камы і астуджываюць. З гэтай жывжкі гатуюць суп, які называецца юшнік.

Дэфініцыі сінанімічнага тыпу выкарыстоўваюцца для апісання стылёва або экспрэсіўна афарбаваных значэнняў, вузка рэгіянальных слоў, што маюць шырокаўжывальныя і стылёва нейтральныя адпаведнікі ў мове.

Пры вызначэнні семантыкі рээстравых слоў часам выкарыстоўваюцца адпаведнікі (у тым ліку і з іншых моў):

ПІСКУН. Уюн, вьюн, piskocz...

ЛАМАКА. Нездара, гультай, недапечаны...

НАСЬКІ. Тутэйшы. *Прадсідаціль нашага калгасу гэта наські чалавек.*

ПАДВАРОЖНІЦА. Падваротня...

ПАРУШЭНЯ. Хвароба.

ПАХНЮЧЫ. Пахучы, духмяны.

РЫЗЬНІК. Анучнік.

ХОДАНЬНЕ. Страньне, перамога.

АГНІШЧА літ. Вогнішча, руск. Костёр.

У якасці дэфініцыі ў дадзеным артыкуле падаецца як беларускі літаратурны адпаведнік, так і рускі – з пэўнай паметай. У асобных выпадках падбор варыянта з рускай мовы ў слоўнікавым артыкуле камбінуецца з апісальным спосабам падачы дэфініцыі:

ШКАЛІЦЬ, ПАДШКЕЛІВАЦЬ. Руск. Падтрукваць. Злосна падсьміхаць, каб расстроіць каго. *Як пачалі нікаторыя на схадзі шкеліць ды падшкеліваць з Куланіна. Ён і так і с'як прабаваў іх уціхамірыць, а калі гэта не памагала, то пачаў лаіць: маць, ды пірамаць, дык яны яшчэ гары на яго, тады ён з кулакамі да іх. І нікаторыя палучылі добрую апляху.*

Адрасацыя да семантыкі іншых слоў праводзіцца ў слоўніку двума шляхамі – з дапамогай этымалагічных дэфініцыі і спосабам адсылкі да іншых слоўнікавых артыкулаў. Этымалагічныя дэфініцыі ўтрымліваюць характарыстыку семантыкі слова і захоўваюць матывавальныя і матываваныя сувязі значэнняў слова:

БРАДЗІЦЬ. Лавіць рыбу броднем...

БУЛЬБЯНІК. Блін з бульбянога цеста...

ПЛАВАТЫ. Прыметнік ад вяпла, прыдурак...

ВІЧАНІШЧА. Салома ад вікі.

ПРАСОНЬНЕ. Гаварыць праз сон.

ПРЫРОВАК. Бераг ля рава і інш.

Адсылчныя дэфініцыі афармляюцца з дапамогай паметы *гл.* і ў слоўніку М. Пецюкевіча падаюцца дастаткова бессістэмна:

ГАРГАРА *гл.* ваўкоўня. Вялікая будыніна, альбо і прадмет.

ПОЙСАВАЦЬ ЯЧМЕНЬ *гл.* бічаваць.

ЗАСКАРУЗЛЫ (*гл.* аскарузлы).

Функцыянальна-стылёвыя паметы. Функцыянальна-стылёвае размежаванне лексікі ў слоўнікавым выкарыстоўваецца для градацыі розных адценняў значэнняў і акрэслення сферы бытавання лексікі. У працы М. Пецюкевіча выкарыстоўваюцца наступныя стылёвыя паметы: *пагардл.* – пагардлівае, *разм.* – размоўнае, *вульг.* – вульгарнае, *ардын.* – ардынарнае: *вашывік пагард.*; *какярчукі, накакярчукі разм.*; *немач разм.* У некаторых слоўнікавых артыкулах стылістычныя паметы не выносяцца ў прапазіцыю адносна семантычнай характарыстыкі, а ўваходзяць у зону семантызацыі (дэфініцыі): *апоўзьлік* падаецца «іронічнае акрэсленне малога ростам і занябанга хлопца ці мужчыны», *плейтух* – «пагардлівае слова ў адносінах да бруднага, апусціўшагася жыда».

Сустракаюцца і нетрадыцыйныя стылістычныя паметы. Так, да слова *выпруціцца* падаецца памета *злосна*.

З дапамогай стылістычных памет *вэтэрын.* (*ветэрынар.*), *анат.*, *заал.* (*заалаг.*) паказваецца спецыфічная сфера выкарыстання адпаведных лексічных адзінак: *занозы* і *золзы вэтэрын.* і *ветэрынар.* адпаведна; *коўш*, *лупы*, *машина*, *струк*, *шушка* – *анат.* (анатамічнае); *макруш* і *холка* – *заал.* і *заалаг.* адпаведна. Вялікая група слоў і словазлучэнняў (каля 25 адзінак), што маюць адносіны да бортніцтва, маркіруюцца паметай *пчал.* (пчалярскае): *вашчына*, *галава*, *должнік*, *дуплянка*, *дымакур*, *іск*, *лежань*, *лётка*, *ліжак*, *пешня*, *стаяк*, *узятка*, *чэр*, *абсесьць*, *злавіць*, *прывіцца*, *сабраць асадзіць роў*, *вясьці работу*, *падкураць пчал*, *піраглідаць пчал*, *сяброўскія пчалы*, *хлеб пчаліны*.

Выкарыстоўваюцца паметы, што паказваюць на паходжанне лексічных адзінак: *шкаліць*, *агнішча* – *руск.* (рускае); *насьціж* – *пол.* (польскае); *гаразд* – *старверскае*.

Граматычная інфармацыя. Мар’ян Пецюкевіч не ўводзіць у слоўнік поўную граматычную характарыстыку слова як абавязковы лексікаграфічны прыём. Так, толькі ў адным артыкуле падаецца граматычная памета, што ўказвае на прыналежнасць да пэўнага лексікаграфічнага класа слоў: слова *заўтра* забяспечана паметай *наз.* (назоўнік), відаць, каб паказаць на магчымасць яго субстантывацыі, у двух артыкулах – граматычная памета для абазначэння родавай карэляцыі (*круглаліцы*, *-я* і *падзямельнік*, *-ца*). Шэраг артыкулаў забяспечаны паметами з указаннем на форму ліку заглавачай адзінкі. Напрыклад, слова *азадкі* суправаджацца паметай *толькі ў лічбе многай*, што паказвае на форму *pluralia tantum*. Іншыя граматычныя паметы, што выкарыстоўваюцца ў слоўніку, сведчаць пра магчымасць ужывання слова як у адзіночным, так і ў множным ліку: *атожалка*, *-кі*; *гурба*, *-ы*; *ійндык*, *-і*; *падышванец*, *-цы*; *пац*, *пацук*, *-кі*; *сэцімбур*, *-ры*; *хухталь*, *-і*.

Ілюстрацыі. У лексічнай частцы слоўніка М. Пецюкевіча выкарыстоўваецца некалькі тыпаў ілюстрацый. У асноўным прыводзяцца фрагменты запісаў вусных паведамленняў, атрыманых у палявых умовах:

АСЬЛЮЗЛЫ. <...> *Шкада той дзяўчыны – Лявонавай Юзэфы для таго асьлюзлага поўшавэлка. Плакала горкімі сьлізамі ад іжджаючы да шлюбу. Бацькі прымусілі бо ў жаніха троціна зямлі.*

АТЫМАЧКА, АТЫМАЛКА. *Ні бяры голымі рукамі саган з бульбай, бо апячэш рукі. Вазьмі атымачку і адцадзі бульбачку; вун ііна вісіць на шасьце.*

ПАПАСКА, ПАПАСВАЦА. *Як бывала ездзілі з таварам з Дзьвінска, то без папаскі не заедзіш вёрст 80. Папаску рабілі найчасьцей у Бароўцы ці ў Краснагорцы. Папасываліся ня долга, часікі два-тры, а посьлі надкарміўшы і папоўшы коняў ехалі з Дзьвінска.*

У асобных выпадках такія ілюстрацыі разрастаюцца ў цэлыя мікратэксты, цікавыя не толькі з лінгвістычнага, але і культурна-этнаграфічнага боку:

ВОГНІК. *Мясцовае заражэнне на целе. Скулу раздражніў, дык цяпер прыкінуўся вогнік, расчырванела нага і ня гоіцца. Ехаць до дохтара, нет грошы. Кажуць, што дзёртая бульба адцяговоіць вогнік, дык будзім прыкладаць.*

МАЛЬГА. *Малюга (нарыбок). Было гэта вясной. Іду я з поля завёўшы каня ў Кладкі, гляджу аж у рове каля самага мосьціка поўна малгі, аж ііна кішыць. Ну чым ііе налавіць? Дык я здзеў штаны, завізаў калашыны і давай чэрпаць гэту малгу. І начэрпаў поўныя штаны, мусіць болі двух гарцоў. Гануля натушыла ііе з цыбуляй і перцам дык хоць ты язык палыкай.*

БАГАТКІ. *Расьліна, з якой варожуць. З багаткаў нас варажылі. Яны ўсё растуць на межках. Перад Янам назьбіраюць ііх і затыкаюць у сьцяну па аднэй на кожнага сям’яніна. Калі чыя багатка праз ноч ні распусьціцца, то тот памрэць.*

Не ўсе слоўнікавыя артыкулы ў «Слоўніку цяцерскіх гаворак» уключаюць у сваю структуру ілюстрацыйныя зоны. Як правіла, без ілюстрацый фіксуецца словы (усяго 193 адзінкі), якія тлумачацца: а) энцыклапедычным спосабам; б) з дапамогай этнаграфічнага каментарыя; в) з выкарыстаннем графічнай выявы.

ВАЛОВІК. *Пляцёнка зробленая (сплеченая) з васьмі вітак лазовых. Бывае, звычайна, каля 70–80 см даўжыні. Служыць яна за пугаў, найчасьцей раменнай пугі. Карыстаюцца ёй да коннай язды, як нагайка.*

ГУНЬКА. *Тканіна узорыстая з пачастых нітак. Узор пераважна ў клетку. Гунька служыць да накрываньня сядзеньня на цялезе або на саннях, калі ездзіцца на кірмаш, у царкву. Гунькай таксама накрываюць каня, зімой сагрэтага, летам ад мух і аваднёў.*

ЛІЖАК *пчал.* *Калодачны вулей, якога правы канец абпіраецца на крыжаку, (галава), левы (піта) на каменнай пліце.*

ЗАСТАРОНАК. *Частка (нутраная) гумна [малюнак].*

У некаторых артыкулах ілюстраванне служыць спосабам дэфініцыі лексічных адзінак і размежавання розных іх значэнняў:

АХАПАК. 1. *Набраў цэлы ахак дроў, як панясьці і прынесшы ў хату штурнуў каля печы.*

2. *Хваціў Альбэрт Дуната ў ахапкі і прывалокшы ў хату добра намяў яму бакі.*

Часам да рээстрадага слова прыводзіцца адно (асноўнае) значэнне, а ілюстрацыя паказвае магчымасць пераноснага ўжывання дадзенай лексемы:

ГЫРЧЭЦЬ. Гырчаць. *Сабака гырчыць. Гэта Проска Трахімава як тая сучка гырчыць і гырчыць на нявестку.*

У некаторых артыкулах у ілюстрацыйнай зоне ўжываюцца лексемы і іх формы, якія адрозніваюцца ад рээстравых словаўтваральнымі элементамі:

ТРАЦІНА. Мера грунту, трэцяя частка валокі. *Адасёва Гунэфа вышла замуж у Спаруны за трацініка.*

Заклучэнне. Такім чынам, «Слоўнік цяцерскіх гаворак» М. Я. Пецюкевіча з'яўляецца каштоўнай працай, у якой даецца лексіка маладаследаванага рэгіёна. Нягледзячы на хібы і не-

дахопы, якія спарадычна сустракаюцца ў ім, слоўнік уяўляе сабой сістэмны лексікаграфічны твор, які заслугоўвае далейшага навуковага асэнсавання і папулярызацыі.

Літаратура

1. История русской лексикографии / под ред. Ф. П. Сороколетова. – М.: Наука, 2001. – 614 с.

2. Кіпель, В. Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі / В. Кіпель, З. Саўка. – Нью-Ёрк; Менск: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, 2002. – 569 с.

3. Грамовіч, В. А. Да пытання аб вывучэнні навуковай спадчыны Мар'яна Пецюкевіча / В. А. Грамовіч // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. навук. арт. / рэдкал. В. Д. Старычонок, Д. В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДПУ, 2011. – С. 74–76.

Паступіў 12.03.2013